

प्रकरण चौथे

आर्य समाजाचे स्थानिक नेतृत्व

प्रकरण चौथे

आर्य समाजाचे स्थानिक नेतृत्व

राजर्षी शाहू छत्रपतींच्या समाज परिवर्तनाच्या व्यापक प्रयत्नांचा भाग म्हणून उत्तर प्रदेश आर्य प्रतिनिधी सभेला कोल्हापूरात पाचारण करण्यात आले होते. उदार राजाश्रय आणि दरबारचा भक्तम पाठींबा यामुळे अल्पावधीत कोल्हापूरात आर्य समाजाचे कार्य चांगलेच फोफावले. तथापि कोणत्याही चळवळीच्या वाढी-विकासामध्ये स्थानिक नेतृत्वाची कामगिरी सुध्दा अत्यंत मोलाची असते. कोल्हापूरात आर्य समाजाला सुदैवाने ध्येयवादी, त्यागी, चारित्र्यवान आणि धडाडीचे नेतृत्व लाभले. त्यामुळे कोल्हापूरात आर्य समाजाचे कार्य बहरले. आणि त्याचा समाज जीवनावर ठसा उमटला.

कोल्हापूर आर्य समाजाच्या कार्याची वाढ करणेचे कामी राजाराम कॉलेजचे माजी विद्वान प्राचार्य व थोर इतिहासकार कै. डॉ. बाळकृष्ण यांनी त्यांच्या हयातीत फार मोठे कार्य केले आहे. त्याचप्रमाणे डॉ. एस.व्ही. टेंगशे (दरबार सर्जन, आर्य समाजाचे काही काळ अध्यक्ष) प्रि. नेपाळसिंगजी (राजाराम कॉलेजचे प्रथम आर्यसमाजी प्रिन्सिपॉल), श्री. मलखानसिंगजी (राजाराम हायस्कूलचे हेडमास्टर), श्री. भगवान दासजी (राजाराम हायस्कूलचे हेडमास्टर), श्री. बाबू गंगाप्रसादजी (राजाराम हायस्कूलचे हेडमास्टर, एकनिष्ठ प्रचारक, प्रसिद्ध विद्वान लेखक, आर्य समाजाच्या सिधांतावर अनेक पुस्तके लिहिली आहेत.), श्री. हरी सखाराम तुंगारजी (धर्मशिक्षक, उत्तम लेखक, आर्य समाजाच्या आर्यभानुपत्रकाचे संपादक), श्री. भूषणलाल शहा (धर्मशिक्षक), प्रो. वि.भा. केळकर (संस्कृतचे प्रोफेसर), प्रो. हजेला (गणिताचे प्रोफेसर), प्रो. दवे (इंग्लिशचे प्रोफेसर), प्रो. पितमलालजी (गणिताचे प्रोफेसर), श्री. मेधानिधीजी (गुरुकुलाचे अधिष्ठाता), श्री. ओघलेजी (प्रचारक, लेखक), श्री. आय.टी. निंबाळकर (गुरुकुलाचे अधिष्ठाता, आर्यभानुपत्रकाचे मैनेजर), श्री. सच्छिदानंद पाराशर (राजाराम हायस्कूल सिनीयर सायन्स टीचर), पं. बाळकृष्ण शर्मा (राजाराम हायस्कूल धर्मशिक्षक), डॉ. आनंदराव यार्दी (विद्वान प्रचारक व वक्ते), पं. नरेंद्रजी (आर्य समाजाचे काही काळ मंत्री), श्री परमानंदजी बहाल (शा. द.

फ्री. हायस्कूल संस्कृत शिक्षक, विद्वान प्रचारक), श्री. बाबू चेर्इतराम (शा. द. फ्री. हायस्कूल, हेडमास्टर), श्री. ए. व्ही.देसाई (शाहू दयानंद हायस्कूल धर्मशिक्षिक), डॉ. ए. सी. बोस (इंग्लिशचे प्रोफेसर), प्रो. जी. एस. देशपांडे (आर्य समाजाचे काही काळ अध्यक्ष), श्री. दत्ताजीराव शेळके, डॉ. एस. व्ही.काटे, श्री. एस. व्ही. डोणे, श्री. दादासाहेब हळदकर, मंत्री डी. टी. मालक, माजी आमदार व्ही. जी. पोळ, सिनिअर पोलिस प्रॉसिक्युटर एच. जी. चिले वगैरे थोर कार्यकर्त्यांच्या प्रयत्न व मार्गदर्शनामुळेच कोल्हापूर आर्य समाजाचे कार्य मोळ्या प्रमाणात विस्तार पावले.^१ प्रस्तृत प्रकरणात आर्य समाजाच्या कोल्हापूरातील नेत्यांच्या पदाधिकाऱ्यांच्या कार्यकर्तृत्वाचे विवेचन करावयाचे आहे.

डॉ. बाळकृष्ण :-

कोल्हापूरातील आर्य समाजाचे डॉ. बाळकृष्ण दीर्घकाळ अध्यक्ष होते. आणि त्यांच्या नेतृत्वाखाली आर्यसमाजाची येथे नेत्रदीपक प्रगती झाली. डॉ. बाळकृष्ण यांचा जन्म २२ जुलै, १८८२ रोजी मुलतान या गावी झाला. जन्मल्याबरोबरच ‘हा मुलगा तुमच्या मुळावर आला आहे’ असे भविष्य त्यांच्या कुलोपाध्यायाकडून वर्तविष्यात आल्यामुळे त्याला एका शेतकरी मुसलमान कुटुंबाकडे संगोपनासाठी पाठविष्यात आले. सुमारे तीन वर्षे ते तेथे होते. त्यानंतर आजोबांकडे, चुलत्यांकडे, मामाकडे असे त्यांचे स्थलांतर होत राहिले. तिसन्या व चौथ्या इयत्ता त्यांनी पहिला नंबर मिळविला. पुढे इंग्रजी पाचव्या इयत्तेच्या बरोबरीच्या पंजाब विश्वविद्यालयाच्या ‘मिडल स्कूल एकझामिनेशन’ नावाच्या परीक्षेस १९०२ साली बसून त्या परीक्षेस बसलेल्या ८,००० उमेदवारांत त्यांनी पहिला नंबर, बक्षिसे व दोन वर्षे टिकणारी शिष्यवृत्ती मिळविली. त्यानंतर त्यांनी मुलतान हायस्कूलमध्ये प्रवेश घेतला. शाळेत असतानाही आर्यकुमार सभा, सेल्फ इंप्रूवमेंट क्लब इ. सभांच्या चिटणिसाचे ते काम करीत असत, जाहीर व्याख्यानात भाग घेत असत. सार्वजनिक कार्यात बराच वेळ घालवूनही केवळ बुध्दीमत्तेच्या जोरावर मॅट्रिकच्या परीक्षेत उत्कृष्टपणे पास होवून दरम्हा १२ रु. ची शिष्यवृत्ती मिळविली. व उच्च शिक्षणासाठी लाहोरच्या ‘दयानंद अँग्लो वैदिक कॉलेज’ मध्ये प्रवेश घेतला. कॉलेजमध्ये असताना प्रि. हंसराज, प्रो. गोकुळचंद, प्रो. भाई परमानंद यांच्या सहवासाचा परिणाम त्यांच्या जीवनावर झाला. शिवाय ‘यंग मेन्स

आर्यसमाज ', गुरुकुल विभागाच्या आर्यकुमार सभा, वादविवाद मंडळे, तसेच 'मुलतान विद्यार्थी संघ'चे संचालक, कॉलेज वसतिगृहाच्या क्लबचे व्यवस्थापक म्हणून बन्याच गोष्टीत ते पुढाकार घेत असल्याने विद्यार्थ्यांचा पुढारी, कटूर आर्यसमाजीष्ठ व पट्टीचा वक्ता म्हणून त्यांची ख्याती झाली. बी. ए. ला त्यांनी सक्तीच्या इंग्रजी विषयाखेरीज इतिहास - अर्थशास्त्र व रसायनशास्त्र हे विषय निवडले होते.

लाहोर गव्हर्नमेंट कॉलेजमधून १९०८ मध्ये ते एम. ए. झाले त्यांनी इतिहास व अर्थशास्त्रात पहिला व युनिवर्सिटीत दुसरा नंबर मिळविला. पाश्चात्य पद्धतीवर युनिवर्सिटीने आखलेला अभ्यासक्रम पसंत नसल्यामुळे यावेळी डी. ए. व्ही. कॉलेजातील चालून आलेली नोकरी लाथाडून आचार्य मुन्शीराम (स्वामी श्रद्धमंद) यांच्या कांगडी येथील गुरुकुलात १९०९ पासून इतिहास व अर्थशास्त्राचा प्राध्यापक म्हणून ते काम करू लागले. गुरुकुलातील १० वर्षांच्या कारकिर्दीत त्यांनी प्राध्यापक, मुख्य अधिष्ठाता, उपप्राचार्य, प्राचार्य, या पदावर काम केले. तसेच त्यांनी काही दिवस शेतकीचे प्राध्यापक म्हणूनही काम केले.

याच काळात त्यांनी आर्य समाजाच्या कार्यासाठी कराची, क्वेटा, श्रीनगर, अजमेर, पाटणा, कलकत्ता, जगन्नाथपुरी, अलाहाबाद ठिकाणी फिरून शेकडे व्याख्याने दिली. इ.स. १९१६ मध्ये लखनौ येथे भरलेल्या काँग्रेस अधिवेशनाच्या वेळी आर्य समाजी तस्रणांच्या 'अखिल भारत आर्यकुमार सभेचे' अध्यक्षस्थान त्यांना लाभले होते. दरवर्षी गुरुकुलातील विद्यार्थ्यांची सहल घेवून ते ठिकठिकाणी जात असत. तेव्हा तेथेही ते आर्य समाजाचे प्रचारकार्य करीत. गुरुकुलात असताना त्यांना संस्कृत वाङ्मयाचा, इतिहास व समाजशास्त्राद्यष्या सखोल अभ्यास करण्याची संधी मिळाली. त्याचा त्यांनी वेळोवेळी दिलेल्या हिंदूसंस्कृतिविषयक व्याख्यानात पुरेपूर फायदा करून घेतला. यांची साक्ष त्यांची, 'क्या वेद ईश्वरीय ज्ञान है ? ' 'आर्यों की वैज्ञानिक उन्नति', 'अग्निहोत्र व्याख्या', प्राचीन भारत की राज्यप्रणाली, 'Hindu Philosophers on Evolution' वगैरे प्रकाशित व 'शुक्रनीती', 'Vedic Psalms' ही अप्रकाशित पण पूर्णावस्थेतील पुस्तके पूर्णपणे पटवून देतात. याशिवाय दरवर्षी हरिव्दार येथे यात्रेच्यावेळी ते आर्यसमाजाच्या प्रचारार्थ व्याख्याने देत. तेथील असह्य गारठ्यामुळे त्यांच्या शरीरावर परिणाम होऊन १९१४

पासून त्यांना दम्याचा विकार जडला.

गुरुकुलातील काम सांभाळून त्यांनी वर उल्लेखिलेली चार पुस्तके, ‘अर्थशास्त्र’, ‘भारत वर्ष का संक्षिप्त इतिहास’, ‘स्वराज्य’, ‘भारत के सौ राजराजेश्वर’, ‘आर्यसंध्या’, वगैरे हिंदी व ‘Industrial Decline In India’ हा इंग्रजी असे ग्रंथ लिहिले.

सन १९१९ मध्ये बाळकृष्ण इंग्लंडला गेले आणि फ्रेबुवारी १९२२ मध्ये त्यांना लंडन युनिव्हर्सिटीची पी. एच.डी. ची पदवी मिळाली. पी.एच. डी. साठी त्यांनी * ‘Commercial Relations Between India and England’ हा प्रबंध सादर केला. या प्रबंधाची खूप प्रसंशा झाली त्याचे प्रकाशन झाले. लंडनमधील एका कंपनीने ते पुस्तक प्रसिद्ध केले. लंडन येथील स्कूल ऑफ इकॉनॉमिक्सच्या पाठ्य पुस्तकांत त्यांचा अंतर्भाव केला होता. तसेच त्यांनी ग्रेट ब्रिटनमध्ये अनेक ठिकाणी आर्थिक, धार्मिक विषयावर व्याख्याने दिली. १९२० च्या ऑक्टोंबरमध्ये त्यांनी लंडन येथे आर्य समाजाचे संस्थापक स्वामी दयानंदांची पुण्यतिथी सांजरी केली व सत्यार्थ प्रकाशच्या इंग्रजी प्रती मोफत वाटून आर्य समाजाचे प्रचारकार्य केले. इंग्लंडमधील बहुतेक सर्व विश्वविद्यालयांना व काही प्रसिद्ध शाळांना भेटी देवून त्यांनी तेथील शिक्षणपद्धतीचे सूक्ष्म अवलोकन केले. मार्च १९२२ मध्ये ते भारतात परत आले.

राजाराम कॉलेज :-

सन १९१९ च्या प्रारंभी कै. छ. राजर्षी शाहू महाराजांनी राजाराम कॉलेज व राजाराम हायस्कूल या शिक्षणसंस्था आर्य समाजाच्या व्यवस्थेखाली देण्याचे ठरवून त्यासंबंधीच्या विचारविनिमयासाठी संयुक्त प्रांत आर्य प्रतिनिधी सभेचे एक शिष्टमंडळ दिल्लीस असताना बोलविले. या शिष्टमंडळात डॉ. बाळकृष्णही होते. बच्याच वाटाधाटीनंतर या शिक्षणसंस्था आर्य समाजाच्या ताब्यात द्याव्यात असे ठरले. राजाराम कॉलेजच्या प्रिन्सिपॉलची जागा प्रथम डॉ. बाळकृष्ण यांनाच देऊ केली होती. पण त्यावेळी इंग्लंडला जाण्याचा त्यांचा बेत नक्की झाल्याने त्यांनी ती नाकारली. पुढे १९२२ च्या मार्च मध्ये डॉ. बाळकृष्ण इंग्लंडहून परत आले. त्यावेळी प्रिन्सिपॉल नेपाळसिंग यांची बादशाही सनदी नोकरीत नेमणूक

झात्यामुळे राजाराम कॉलेजच्या प्रिन्सिपॉलची जागा डॉ. बाळकृष्ण यांनी आर्यप्रतिनिधी सभेच्या विनंतीवरून स्विकारली. १५ मे १९२२ रोजी ते कोल्हापूरास आले. व त्यांच्या मृत्यूपर्यंत त्यांनी कॉलेजचे प्राचार्यपद भूषविले (ऑक्टोबर २१, १९४०).^३ त्यांच्या अठरा वर्षांच्या कारकिर्दीत कॉलेजची खूपच प्रगती झाली. त्यांची विद्वत्ता व विशाल दृष्टी यामुळे कॉलेजला प्रतिष्ठा प्राप्त झाली. कॉलेजच्या विद्यार्थी संख्येत वाढ झाली, १९२२ साली ऑनर्सचे वर्ग सुरु झाले, १९२७ साली सायन्सची शाखा सुरु झाली, १९३० ला बी. एसी. चे वर्ग सुरु झाले व १९३१ ला एम. ए. एम. एस. सी. चे वर्ग अशा रीतीने मुंबई राज्यातील एक प्रथम श्रेणीचे कॉलेज म्हणून राजाराम कॉलेज प्रतिष्ठित झाले.^४

सन १९१९ ते १९२६ पर्यंत राजाराम कॉलेज^{अप्पी} समाजाकडे होते. इ.स. १९२६ मध्ये दरबारने कॉलेज आर्य समाजाकडून परत आपल्या ताब्यात घेतले. तथापि आर्य प्रतिनिधी सभेने दिल्यामुळे व दिवाणबहादूर लट्ठे यांच्या इच्छेप्रमाणे, फेब्रुवारी १९२६ पासून डॉ. बाळकृष्ण आर्य प्रतिनिधी सभेऐवजी दरबारचे नोकर म्हणून राजाराम कॉलेजच्या प्राचार्यपदाची जबाबदारी सांभाळू लागले.^५

डॉ. बाळकृष्ण यांच्या कालखंडात राजाराम महाविद्यालयास आंतरभारतीचे स्वरूप प्राप्त झाले होते. डॉ. दवे, डॉ. बोस, एन.सी. दारूवाला, प्रा. सेन, प्रा. रॅय. प्रा. सुंदर दास यासारखे प्राध्यापक अध्यापन करीत होते.^६ डॉ. बाळकृष्ण कॉलेजमध्ये प्राचार्य म्हणून येण्याच्या अगोदर दोन वर्षांपासून कॉलेजचे स्नेहसंमेलन झाले नव्हते. कारण स्नेहसंमेलनावेळी जातीवरून जेवणाच्यावेळी वादविवाद झाला होता. डॉ. बाळकृष्ण यांनी स्नेहसंमेलन घेण्याचे ठरविले. व सर्व जाती - धर्माच्या विद्यार्थ्यांना (ब्राह्मण, ब्राह्मणेतर, 'अस्पृश्य', मुस्लीम, खिश्चन) रात्रीचे जेवण एकत्र ठेवले. ज्यांना यात सहभागी व्हायचे नसेल त्यांच्यासाठी दुपारी उपहार ठेवला होता. अशाप्रकारचे सर्वांसाठी एकत्र जेवण (Cosmopolitan Dinner) पहिल्यांदाच डॉ. बाळकृष्ण यांच्यामुळेच घडून आले. यावरून असे दिसून येते की, डॉ. बाळकृष्णांनी आर्य समाजामध्ये सर्व हिंदूनाच नव्हे तर सर्व धर्माच्या लोकांना एकत्र केले होते.^७

लॉ कॉलेज :-

आपल्या येथील विद्यार्थ्यांना कायद्याचे शिक्षण घेण्यासाठी दुसरीकडे जावे लागते व अध्यापनशास्त्राचे शिक्षण घेण्यासाठी सरकारी कॉलेजातून संस्थानी प्रजेला जो पक्षपात सहन करावा लागतो त्याची चीड येवून त्यांनीच लॉ व टीचर्स कॉलेजच्या कल्पना १९३२ च्या डिंसेंबरमध्ये राजाराम कॉलेजच्या वार्षिक दिनाच्या वेळी प्रथम मांडळ्या. त्यानंतर लॉ कॉलेज काढण्याच्या योजनेबद्दल जे कार्यकारी मंडळ नेमण्यात आले त्यांत कै. दादासाहेब करंदीकर, कै. रा. ब. चौगुले, न्या. पंडितराव, श्री. दळवी व डॉ. बाळकृष्ण यांची नेमणूक केली होती. चांगली हवा व स्वस्त राहणी याचा फायदा मिळून थोडक्या खर्चात कायद्याचे शिक्षण घेणाऱ्यांची सोय व्हावी या हेतूने लॉ कॉलेजची योजना आखण्यात आली.

टीचर्स कॉलेज :-

त्यावेळी शिक्षणशास्त्राचे ज्ञान देणारी मुंबई इलाख्यात एकच संस्था होती. व त्यात केवळ १०० विद्यार्थ्यांसच प्रवेश मिळत असे. शिक्षणाची वाढ झापाऱ्याने होत असल्याने अशा तन्हेच्या संस्थेची गरज तीव्रतेने भासू लागली. ही उणीव दूर करण्यासाठी व राजाराम कॉलेज प्रमाणेच केवळ कोल्हापूरातील विद्यार्थ्यांसच नव्हे तर ब्रिटिश हिंदुस्थानातील ज्यांना म्हणून मुंबईच्या कॉलेजचा फायदा मिळत नसे त्यांना त्याचा फायदा घेता यावा व मुंबईच्या कॉलेजमध्ये संस्थानी शिक्षकाला सहाशे रु. जादा फी दयावी लागत असे. ही शिक्षकांच्या मार्गातील अडचण कर्मी करून सर्वांनी समानतेने वागविणारी संस्था कोल्हापूरात स्थापली जावी या उदात्त हेतूने टीचर्स कॉलेजची योजना त्यांनी पुढे मांडली व लॉ कॉलेजच्या स्थापनेनंतर एका वर्षाच्या आत ‘श्री. महाराणी ताराबाई टीचर्स कॉलेज’ निघाले.*

शिवाजी विद्यापीठ :-

बनारस हिंदू युनिवर्सिटीप्रमाणे कोल्हापूरांतदेखील शिवाजी युनिवर्सिटीची स्थापना करावी, याबद्दल त्यांचे प्रयत्न चालू होते. कॉलेजमध्ये पाहुणा म्हणून आलेल्या शिक्षणतज्ज्ञापुढे आपली कल्पना मांडून ते चर्चा करीत. ‘शिवाजी युनिवर्सिटी’ हे त्यांचे एक गोड स्वप्न होते. त्यांची कल्पना पुढीलप्रमाणे होती. कोल्हापूरच्या पूर्वेस दीड मैलावर पूना बेंगलोर

रस्त्याच्याजवळ राजाराम तलावानजीक दीडशे एकर जमीन यासाठी राखून ठेवून तेथे राजाराम कॉलेजच्या आर्ट्स् व सायन्सच्या शाखा, लॉ कॉलेज, टीचर्स कॉलेज, ओब्रायन टेक्नीकल स्कूल व शेतकी शाळा तेथे न्यावयाच्या यालाच पुढे व्हेटरनरी व मेडीकल कॉलेजची जोड द्यावयाची. वरील कॉलेजमध्ये नवीन विषयांची भर घालून वाढविता येण्यासारखी आहेत, ती वाढवावयाची. पुढे जरूरीप्रमाणे मेकॉनिकल इंजिनिअरींगची शाखा, कमर्शिअल स्कूल, अँकडमी ऑफ फाइन आर्ट्स्, शारीरिक शिक्षण व मल्लविद्या आणि लष्करी शिक्षण यांच्या दोन शाळा उघडाव्या लागतील. या सर्व कॉलेजांची वसतिगृहे एकाच ठिकाणी बांधली गेली तर बनारस हिंदू विश्वविद्यालयाप्रमाणे कोल्हापूर शिवाजी विश्वविद्यालयास स्वरूप येईल. या विश्वविद्यालयाचे मुख्य वैशिष्ट्य म्हणजे मराठी विषयाला त्यामध्ये देण्यात येणारे प्राधान्य व मराठी हेच माध्यम ! परंतु डॉ. बाळकृष्ण यांचे हे स्वप्न त्यांच्या हयातीत पूर्ण होवू शकले नाही. ^७

सेकंडरी टीचर्स असोशिएशन :-

१९२६ साली दरबारने ‘इन्स्पेक्टर ऑफ सेकंडरी एज्युकेशन’ म्हणूनही डॉ. बाळकृष्णांची नियुक्ती केली.^८ पुढे त्यांनी दुय्यम शिक्षणाची इ.स. १९३६ पर्यंत अत्यंत समाधानकारकपणे प्रगती केली. याच काळात त्यांनी ‘सेकंडरी टीचर्स असोशिएशन’ ही संस्था स्थापन केली. या संस्थेतर्फे दुय्यम शिक्षकांची एक परिषद डॉ. बाळकृष्ण यांच्या अध्यक्षतेखालीच भरली होती. पुढे या संस्थेची वाढ होऊन सदर संस्था कोल्हापूरच्या दुय्यम शाळांचा अभ्यासक्रम व क्रमिक पुस्तके ठरविणे, आंतर - शालेय खेळांचे सामने भरविणे इ. कार्य करीत असे.

बालवीर संस्था :-

कोल्हापूरच्या बालवीर संस्थेचे ते प्रारंभापासून अध्यक्ष होते. संस्थेच्या अनेक अडचणी त्यांनी दूर केल्या व संस्थेला मार्ग दाखविला. अनेक कामांची गडबड त्यांच्यामागे असतानादेखील बालवीरांकरिता ते खास वेळ काढून त्यांना मदत करण्यास तयार असत.

कोल्हापूर आर्य समाज :-

डॉ. बाळकृष्ण यांनी कोल्हापूर आर्य समाजासाठी केलेल्या कामगिरीला तोड नाही. १९२२ साली ते आर्य समाजाचे अध्यक्ष झाले. पुढील १८ वर्षांच्या काळात कोल्हापूर आर्य समाजाची जी भरभराट झाली त्याचे बहुतांशी श्रेय डॉ. बाळकृष्ण यांनाच आहे. राजाराम हायस्कूल व कॉलेज आर्य समाजाच्या ताब्यातून जाईपर्यंत आर्य समाजाच्या सभा बहुतेक शाळेत भरविल्या जात. पुढे आर्य समाजासाठी स्वतंत्र मंदिर असावे असे विचार त्यांच्या मनात घेऊ लागले. त्यासाठी त्यांनी फंड गोळा करण्यास सुरुवात केली, व्याख्याने दिली, लोकांच्या गाठीभेटी घेतल्या. दोन वर्षांच्या प्रयत्नानंतर त्यांनी दहा हजार रूपये जमविले. राजाराम महाराजांनी विल्सन रोड, लक्ष्मीपुरी येथे त्यासाठी ८० X १६० फूट अशी जागा दिली होती. तेथे मंदिर बांधण्यास सुरुवात झाली. या मंदिरासाठी संस्थानिक, जहागिरदार व इतर लोकांनी सदल हाताने मदत केली. याचवेळी दिल्ली येथे स्वामी श्रधानंद यांचा खून झाला. त्यांच्याबद्दल वाटत असलेल्या पूज्यभावामुळे त्यांनी मंदिराला 'श्री स्वामी श्रधानंद स्मारक मंदिर' असे नाव दिले. हे मंदिर नंतरच्या काळात आर्य समाजाच्या सर्व कार्याचे केंद्र बनले.

कोल्हापूर आर्य समाजाचा 'आर्यभानु' नावाचा छापखाना आरंभी भाड्याच्या जागेत होता. आर्थिक अडचणींमुळे तो बंद करण्याची वेळदेखील आली होती. पण डॉ. बाळकृष्णांनी वेळीच लक्ष घालून यंत्रसामुद्रीत सुधारणा व कामगारवर्गात शिस्त निर्माण केली. प्रथम कर्ज काढून सहा हजार रूपयांची स्वतंत्र इमारत उभारली. छापखान्यात अद्यावत बदल केला. आर्य समाजाचे सर्व साहित्य याच छापखान्यातून छापले जात असे. या छापखान्यास उर्जितावस्थेस आणून समाजाचा आर्थिक प्रश्न सोडविण्यास त्यांनी बरीच मदत केली. तसेच श्रधानंद स्मारक मंदिराच्या आवारात आर्युभानु प्रेसच्यासमोर रु. ५,००० खूर्चून वसतिगृहवजा छोटी इमारत बांधली त्याचे नाव 'आर्यभवन' ठेवले. या इमारतीचे उद्घाटन झाल्यानंतर थोड्याच दिवसांत डॉ. बाळकृष्ण कालवश झाल्याने त्यांच्या स्मरणार्थ 'बाळकृष्ण भवन' असे त्याचे नामांतर करण्यात आले.

डॉ. बाळकृष्ण यांच्या प्रयत्नामुळेच ए. व्ही. (अंग्लो वैदिक) स्कूलचे रूपांतर

सन १९२८-२९ मध्ये हायस्कूल मध्ये झाले. व त्याला 'शाहू दयानंद फ्री हायस्कूल' असे नाव देण्यात आले. आर्य समाज गुरुकुलाशेजारीच डॉ. बाळकृष्ण यांनी 'श्री. राजाराम आर्याश्रिम' नावाचे एक छोटे वसतिगृह बांधले होते. संकेश्वर येथील एक ए.व्ही. स्कूल त्यांनी आर्य समाजाच्या ताब्यात घेतले व त्या शाळेस सरकारी मान्यता व ग्रॅंट मिळवून दिली. सदर शाळेच्या प्रगतीसाठी त्यांनी फार प्रयत्न केले.

हेलें येथील धर्मातर केलेल्या बन्याच लोकांनी आर्य धर्मात येण्याची इच्छा प्रदर्शित केल्यावरून त्यांनी त्यांना शुद्ध करून वैदिक धर्मात घेतले. त्या लोकांना धर्मातरामुळे त्रास होण्याचा संभव दिसल्यामुळे कोल्हापूर दरबारकडून त्यांच्या स्वतंत्र वसाहतीसाठी जागा मिळवून दिली. डॉ. बाळकृष्ण यांनी या लोकांच्या शिक्षणासाठी तेथे एक रात्रीची शाळा सुरु केली. तेथील लोकांच्या आर्थिक सुधारणेसाठी त्यांच्याच प्रोत्साहनाने दोन भिशी (श्रधानंद व दयानंद नावाच्या) स्थापन झाल्या होत्या. कोल्हापूर आर्य समाजातर्फे होणाऱ्या शुद्धीकार्यामुळे हिंदूधर्मप्रसाराला त्यांनी बराच हातभार लावला होता.

डॉ. बाळकृष्ण यांनी आर्य समाजाचा प्रसार भारताच्या निरनिराळ्या भागात केला. तसेच १९३३ साली शिकागो येथे सर्वधर्मपरिषदेचे अधिवेशन भरले होते. २००० स्त्री पुरुष जगातील सर्व प्रमुख देशातून भिन्न - भिन्न धर्मांचे प्रतिनिधी म्हणून आले होते. त्या परिषदेस दिल्ली येथील सार्वदेशिक आर्य प्रतिनिधी सभेने आर्य समाजाचा प्रतिनिधी म्हणून डॉ. बाळकृष्ण यांना शिकागो येथे पाठविले. त्या परिषदेत निरनिराळ्या राष्ट्रातील धर्मांच्या व पंथांच्या १८८ प्रमुख पुढाऱ्यांनी २३२ व्याख्याने दिली. सदर परिषदेत डॉ. बाळकृष्ण यांनी तीन व्याख्याने दिली. Hindu Theories Of Cosmic Evolution , India's Contribution To Civilization, The Cultural Contact Between India And America असे त्यांच्या व्याख्यानांचे विषय होते.^९

अमेरिकेतील वास्तव्यात त्यांनी बन्याच संस्थांना व शहरांना भेटी देवून तेथील परिस्थितीचे ज्ञान करून घेतले. हॉर्वर्ड युनिव्हर्सिटीला भेट देवून तेथील शिक्षणपद्धतीचे सूक्ष्म निरीक्षण केले. अमेरिकेत त्यांनी हिंदी प्रश्नावर बरीच व्याख्याने देवून हिंदुस्थानविषयी असलेला गैरसमज दूर करण्याचा प्रयत्न केला. तेथे त्यांचा अनेक संस्थांतर्फे गौरव करण्यात आला. मिचिगन, कोलंबिया, हॉर्वर्ड युनिव्हर्सिटीतर्फे, तेथील प्रोफेसरांतर्फे, हिंदी

रहिवाशांतर्फे त्यांना लंच पार्थ्या ही देण्यात आल्या. त्यावेळी डॉ. बाळकृष्णांची मननीय भाषणे झाली. अमेरिकेतील अनेक संस्थानी त्यांचे अभिनंदन केले.

अमेरिकेतील दौच्यानंतर डॉ. बाळकृष्ण इंग्लंडला गेले. इंग्लंडला असताना त्यांनी इंडिया हाऊसमध्ये जाऊन पहिला राजाराम यांच्यासंबंधी उपलब्ध ऐतिहासिक माहिती गोळा केली. तेथून ते हॉलंडला गेले. तेथे त्यांनी द - हेग ऑफिसमध्ये उच्च भाषेतील पूर्वीच्या इतिहासावर प्रकाश टाकणारी बरीच ऐतिहासिक माहिती जमा केली. हॉलंडहून ते हिटलरच्या आमदानीतील अभिनव जर्मनीच्या परिस्थितीचा अभ्यास करण्यासाठी जर्मनीस रवाना झाले. तेथे त्यांनी बच्याच विश्वदिग्दिलयातील शिक्षणक्रमाचे अवलोकन केले. त्यानंतर ते इटलीला गेले. तेथील अनेक शहरांना भेटी दिल्या. इटालीयन सरकारच्या निरनिराळ्या खात्यावरील तीन मुख्यमंत्र्यांची भेट घेऊन इटालीमध्ये मुसोलिनीने केलेल्या कार्याविषयी माहिती मिळविण्याचा प्रयत्न केला. अशारीतीने सात - आठ महिने पाश्चात्य राष्ट्रांत दौरा करून ११-६-१९३४ रोजी ते कोल्हापूरास परत आले.^{१०}

डॉ. बाळकृष्ण यांनी हिंदू धर्म आणि संस्कृती, अर्थशास्त्र, राज्यशास्त्र, इतिहास, अशा विविध विषयांवर लेखन केले. परंतु त्यांच्या 'शिवाजी द ग्रेट' हा ग्रंथ त्यांच्या मोळ्या संशोधकवृत्तीचा द्योतक मानला जातो. कोल्हापूरातील आपल्या १८ वर्षांच्या कारकिर्दीत त्यांनी हा ग्रंथ लिहून पूर्ण केला. या ग्रंथासंबंधी डॉ. आप्पासाहेब पवार यांनी पुढील अभिप्राय व्यक्त केला आहे. 'Shivaji The Great' is not an ordinary book of history that an ordinary reader can easily go through from page to page. It can better be used as a source - book for the period it covers. हा ग्रंथ चार विभागात असून १६३० पानांचा आहे. हा ग्रंथ पूर्ण झाल्यानंतर थोड्याच दिवसात २१ ऑक्टोबर, १९४० रोजी त्यांचे निधन झाले.

डॉ. बाळकृष्ण अनेक राष्ट्रीय, आंतरराष्ट्रीय संस्थांचे सभासद होते. ते लंडन येथील 'रॉयल इकॉनॉमिक सोसायटी', 'रॉयल स्टॅटिस्टिकल सोसायटी' व 'रॉयल हिस्टॉरिकल सोसायटी' चे सभासद होते. तसेच 'रॉयल एशियाटिक सोसायटी', मुंबई; 'इकॉनॉमिक असोसिएशन', अमेरिका; 'बॉम्बे युनिव्हर्सिटी' चे सभासद होते. १९२५ सालापासून ते त्यांच्या मृत्यूपर्यंत भारत सरकारच्या 'हिस्टॉरिकल रेकॉर्ड कमिशनचे' सदस्य

होते. ११

कॉलजचे काम व आपले लेखन सांभाळून आर्यसमाजासाठी त्यांनी अत्यंत परिश्रम घेतले. सर्व संस्थांच्या कामी त्यांना अत्यंत दगदग सहन करावी लागली. त्यांनी आपल्या प्रकृतीची देखील पर्वा केली नाही. कोल्हापूर आर्य समाजाच्या इतिहासातील त्यांची कामगिरी अपूर्व आहे.

पंजाब ही त्यांची जन्मभूमी असली तरी महाराष्ट्र ही कर्मभूमि होय! वयाची पहिली ४० वर्षे पंजाबातील वातावरणात घालवून योगायोगाने महाराष्ट्रात आल्यानंतर येथील वातावरणाशी ते इतके समरस झाले की, महाराष्ट्राचा त्यातल्या त्यात कोल्हापूरचा लौकीक वाढविण्यातच त्यांच्या आयुष्याची शेवटची १८ वर्षे गेली. १२

डी. टी. मालक :-

राजर्षी छ. शाहू महाराजांनी बहुजन समाजाच्या उत्थापनासाठी केलेल्या अलौकिक क कायर्ने प्रभावित होवून कितीतरी ध्येयावादी व्यक्तींनी आजन्म समाजसेवेचे ब्रत धारण केले. कोल्हापूरच्या आर्य समाजाचे आधारस्तंभ डी.टी. मालक त्यापैकीच एक होते. मालक यांनी आपल्या संपूर्ण आयुष्यात जनसेवेशिवाय कशाचाही विचार केला नाही. विशाल अंतःकरणाच्या या विनयशील समाजसेवकाने स्वतःच्या सुखःदुखांची पर्वा न करता सतत अर्धा शतकाहून अधिक काळ समाजाची सेवा निष्ठेने केली.

मालकसाहेब यांचे मूळ नाव दत्तात्रेय तातोबा अपराध असे होते. हातकणंगाले तालुक्यातील रुकडी या गावी १८९७ साली शेतकरी कुटुंबात त्यांचा जन्म झाला. वयाच्या १२ वर्षी ते शाहू महाराजांनी सोनतळी येथे गरीब विद्यार्थ्यांसाठी चालू केलेल्या बोर्डिंगमध्ये येऊन दाखल झाले. १९१८ पर्यंत ते तेथेच होते. त्या काळात त्यांचे राजाराम हायस्कूलमध्ये मॅट्रिकपर्यंतचे शिक्षण झाले. १९१८ साली कोल्हापूरात आर्य समाजाची स्थापना झाली. शाहू महाराजांनी दत्तात्रेय अपराध या विद्यार्थ्यांस सोनतळीमधून आणून आर्य समाजाच्या गुरुकुलात ठेवले. त्या गुरुकुलाचे ते पहिले विद्यार्थी होते. तेथे त्यांनी इंग्रजी शिक्षणाबरोबरच हिंदू धर्मांचा सखोल अभ्यास केला. सभेत कसे बोलावे, प्रचारकार्य कसे करावे याचे प्रात्यक्षिकही घेतले. गुरुकुलातील एक हुशार विद्यार्थी म्हणून त्यांच्यावर

आर्य समाजाच्या दैनंदिन कामाची जबाबदारी टाकण्यात येत असे. ती ते अत्यंत प्रामाणिकपणे पार पाडत. पुढे शाहू महाराजांनी गुरुकुलाचे सुपरिटेंडेंट म्हणून त्यांची नेमणूक केली. १९२१ साली ते आर्य समाजाचे उपमंत्री झाले. ^{१३}

आर्य समाजाला गती देण्यासाठी मालकांनी अविरत श्रम केले व समाजाच्या कार्यासि फार मोठा उठाव आणला. डॉ. बाळकृष्ण त्यावेळी आर्य समाजाचे अध्यक्ष होते. त्यांनी उपमंत्र्यांचे असीम श्रम व कार्यतत्परता, निरलस सेवा पाहून १९३२ साली त्यांना आर्य समाजाचे मंत्रिपद दिले आणि त्याच पदावर ते आयुष्याच्या शेवटपर्यंत विराजमान होते.

पौराहित्य, वैदिक पध्दतीचे लग्न समारंभ, वैदिक धर्मप्रचार या समाजाच्या नित्य कामाबरोबरच इतर सार्वजनिक कार्यातही ते भाग घेत असत. गुरुकुलातील विद्यार्थ्यांचे भोजन झाल्यानंतर राहिलेले अन्न ते अतिथींना देत. त्यांच्या परोपकारी वृत्तीमुळे आर्य समाज म्हणजे मालक व मालक म्हणजे आर्यसमाज असे समीकरण कोल्हापूरात झाले होते.

सांगली, सातारा, कोल्हापूर, रत्नागिरी, बेळगांव वैगेरे भागात आर्य समाजाचा प्रचार करून निधी जमविण्याची जबाबदारी मालकांवर सोपविली होती. ती त्यांनी यशस्वी केली. कोल्हापूरातील लक्ष्मीपुरी येथील श्रद्धानंद स्मारक मंदिर उभारण्यास आर्थिकदृष्ट्या मालकांचे परिश्रम कारणीभूत झाले.

डी.टी. मालक यांनी आंतरजातीय विवाहाचा पुरस्कार केला. यासाठी लोकांची मने वळविण्यासाठी दौरे केले, ठिकठिकाणी भाषणे दिली. अशा विवाहात त्यांनी स्वतः पौराहित्य केले.

मालक यांनी शुद्धीकरणाचे काम मोठ्या प्रमाणावर केले. त्यासाठी कोल्हापूर संस्थानात तसेच संस्थानाबाहेर प्रचार केला. व अनेक धर्मांतरितांचे शुद्धीकरण घडवून आणले.

अस्पृश्योधाराचे कार्यही त्यांनी केले. शिवाशिव नाहीशी करणे, अस्पृश्यांसाठी शैक्षणिक साहित्य, नोकरी, सरकारी सवलती उपलब्ध करून घेणे, गुन्हेगारी हजव्या बंद करून घेणे ही कामे त्यांनी केली. त्यांच्या या कार्यामुळेच त्यांना महाराष्ट्र शासनाने सन १९७५ मध्ये ‘दलित मित्र’ ही पदवी देवून गौरविले. ^{१४}

कोल्हापूर आर्य समाज संस्थेनेही १२ नोंबर, १९६८ रोजी डी. टी. मालक यांच्या

५० वर्षांच्या सेवेचा गौरव मा. श्री. बाळासाहेब पाटील, कौलवकर यांच्या अध्यक्षतेखाली केला होता. यावेळी प्रमुख पाहुणे म्हणून पी. जी. पाटील, प्राचार्य, किर्ती कॉलेज, कोल्हापूर हे उपस्थित होते. याप्रसंगी श्री. आप्पासाहेब पाटील संपादित “ राजवंती ” मासिकाच्या डी. टी. मालक विशेषांकाचे प्रकाशनही पी.जी. पाटील यांच्या हस्ते झाले. ^{१५}

डी. टी.मालक श्री. प्रिन्स शिवाजी बोर्डिंग हाऊस संस्थेचे २० वर्षे ऑ. सेक्रेटरी होते. प्रसंगी दिवसातून २०-२० तास काम करणारे सेवाभावी कार्यकर्ते असा त्यांचा लौकिक होता. निलोंभीवृत्तीने सतत कार्यरत राहणे हाच मालक यांचा स्वभावधर्म होता. ^{१६}

कै. दत्ताजीराव शेळके :-

दत्ताजीराव शेळके हे भारतात यंत्रमहर्षी म्हणून प्रसिध्दीस आलेल्या म्हादबा मेस्ट्री यांचे धाकटे बंधू होते. ते बी. ए. एल. एल. बी. होते. नामांकित वकील म्हणून ते ओळखले जात होते. कोल्हापूरात नगरपिते म्हणून त्यांनी बजावलेली कामगिरी मोठी आहे. पदमभूषण भाई माधवराव बागल यांनी स्थापन केलेल्या प्रजापरिषदेचे ते सभासद होते. या परिषदेमार्फत ते नगरपिते म्हणून निवडून आले होते. कोल्हापूर नगरपालिकेच्या, अनेक कमिट्यांवरही चेअरमन म्हणून त्यांनी चांगली कामगिरी केली होती.

कोल्हापूर आर्य समाजाचे ते आधारस्तंभ होते. आर्यसमाज या संस्थेवर एक मोठे संकट आले होते. कोल्हापूरातून आर्य समाज संस्था नामशेष होणार की काय अशी सर्वांना भिती वाटत होती. ही संस्था कोल्हापूरातील एका मोठ्या संस्थेच्या ताब्यात जाणार होती व नष्टप्राय होणार होती. अशावेळी दत्ताजीराव पुढे आले व या संस्थेची सर्व जबाबदारी त्यांनी स्वतःकडे घेतली व संस्थेला जीवदान दिले. दत्ताजीराव यावेळी नसते तर आर्यसमाज कदाचित करवीर नगरीतून नाहीसा झाला असता. ही संस्था डबघाईला आली असता तीला परत नावलौकिकास आणण्याचे सारे श्रेय दत्ताजीरावांनाच दिले पाहिजे. या संस्थेचा विकास करण्यात दत्ताजीरावांना सर्वांनी विशेषतः श्री. बादशाहा जमादार व वि.द. घाटणे, यांनी चांगलीच साथ दिली.

आर्य समाजाचे श्रीमंत दयानंद निःशुल्क हिंदी विद्यालय अगदी मोडकळीस आले होते. आर्य समाजाला सदर संस्था बंद करण्याशिवाय पर्याय उरला नव्हता. अशावेळी

दत्ताजीरावांनी या संस्थेचा कारभार पूर्ववत सुधारला. बंद होणाऱ्या या संस्थेला जीवदान दिले. २७ ऑगस्ट, १९६१ या दिवशी त्यांचे निधन झाले. ^{१७}

प्राचार्य ग. श्री. देशपांडे :-

ग.श्री. देशपांडे यांचा जन्म कोल्हापूरातच झाला. आपले शिक्षण त्यांनी राजाराम हायस्कूल व राजाराम कॉलेजमध्येच पूर्ण केले. दोन वर्षे ते आल्फ्रेड स्कॉलर व चार वर्षे राजाराम स्कॉलर होते.

एस. डी. एफ. हायस्कूलमध्ये दोन वर्षे त्यांनी ऑनररी शिक्षकाचे काम केले होते. एस. एम.टी.टी. कॉलेजमध्ये २६ वर्षे प्राध्यापक म्हणून काम केल्यानंतर त्यांनी सांगलीच्या एज्युकेशन कॉलेजमध्ये तीन वर्षे प्राचार्य म्हणून काम केले.

आर्य समाजाचे सभासद म्हणून त्यांनी इ. स. १९३० ते १९५० या कालावधीत कार्य केले होते. याचवेळी संकेश्वर हायस्कूलचा पाया घातला गेला. १९३५ साली ते अंतरंग सभेचे सदस्य झाले. इ. स. १९४१ - ४४ या कालखंडात उपाध्यक्ष आणि इ.स. १९४० - ५० मध्ये अध्यक्ष म्हणून त्यांनी केलेले कार्य संस्मरणीय होते.

युद्धजन्य परिस्थितीत आर्यभानु प्रेसची पुनर्रचना करण्यात आली. आर्य समाज बोर्ड ऑफ ट्रस्टची प्राथमिक योजना तयार करून रजिस्ट्रेशन मिळविण्यात आले. या बोर्डाचे पहिले तीन वर्षे ते अध्यक्ष म्हणून काम पहात होते. याच कालखंडात एस.डी. एफ. हायस्कूल आणि शाहू बोर्डिंग यांची पुनर्रचना करण्यात आली. शैक्षणिक दृष्टीतून नवनवे उपक्रम हाती घेण्यात आले.

इ.स. १९३०-६० या काळात आर्य समाजाखेरीज कोल्हापूर शहर, विद्यापीठ, अनेक क्रीडासंस्था यांच्या रचना कार्यात व विविध उपक्रमात सभासद या नात्याने त्यांनी मार्गदर्शन केले. शैक्षणिक विषयावर त्यांची मार्गदर्शनपर व्याख्याने होत. त्यांचे लेखही विविध मासिकात प्रसिध्द होत असत. मराठी विज्ञान परिषद, कोल्हापूर शाखेच्या घटना - समितीचे ते निमंत्रक होते. विज्ञान परिषदेच्या कार्यकारिणीचे एक क्रियाशील सदस्य म्हणून ही त्यांनी चांगले काम केले.

डॉ. शंकरराव विश्वनाथपंत काटे :-

शंकरराव काटे यांना कोल्हापूरात प्रवेश करून दंतवैद्यकीत पारंगत व्हायला छ. शाहू महाराज कारणीभूत झाले. शाहू महाराजांनीच त्यांना दवाखाना काढण्यासाठी आवश्यक ती सर्व मदत केली. दंतवैद्यकी हा त्यांचा पेशा असला तरी उदार सहृदयता हा त्यांच्या जीवनाचा धर्म होता. स्वतः अडचणीत असले तरी तिचे निवारण करण्यापूर्वी ते साध्या परिचितावरचेही संकट निवारण करण्यासाठी अगोदर धावून जात असत.

डॉ. काटे यांच्या या स्वभावामुळेच ते कोल्हापूरच्या आर्य समाजाचे १९४९ ते १९६४ पर्यंत सलग १५ वर्षे अध्यक्ष होते. त्यांनी आपल्या कारकिर्दीत आर्य समाजाब्दरे दलितोदधार, अस्पृश्यता निवारण, राष्ट्रभाषा हिंदीचा प्रचार आणि बहुजन समाजाला विनामूल्य शिक्षणाची संधी प्राप्त करून दिली आणि सर्व थरातील जनतेच्या मनात अढळ विश्वासाचे स्थान पटकावले.

श्री. शंकर विठ्ठल डोणे :-

श्री. शाहू महाराजांनी स्थापन केलेल्या सत्यशोधक समाजाचे पहिले सेक्रेटरी, प्रचारक, समाजसेवक (शाहू महाराजांचे खाजगीतील कारकून) विठ्ठल पिराजी डोणे यांचे हे ज्येष्ठ चिरंजीव, यांचा जन्म १९०४ साली झाला. वडिलांच्या निधनामुळे ११-१२ व्या वर्षी त्यांचे शिक्षण बंद झाले. एक दोन वर्षांनी महाराजांच्या उदार आश्रयाखाली आर्य समाजाच्या कर्नल बुडहौस अनाथालयात त्यांना प्रवेश मिळाल्याने पुढील शिक्षण सुरक्षित चालले. पुढे श्री. शाहू महाराजांनी पुणे आर्य समाजास मदत देवून गुरुकुल पध्दतीवर संस्था सुरु करण्याची सूचना दिली व त्या संस्थेत येथील २० विद्यार्थी पाठवले. त्यापैकी हे एक होते. दोन वर्षांनी ही संस्था बंद पडल्याने हे सर्व विद्यार्थी कोल्हापूरास परत आले.

मॅट्रिकची परीक्षा राजाराम हायस्कूलमधून उत्तीर्ण झाल्यानंतर डॉ. बाळकृष्ण यांनी श्री. शंकर डोणे यांना राजाराम कॉलेजमध्ये प्रवेश देऊन शाहू दयानंद फ्री हायस्कूलमध्ये शिक्षकाचे पार्ट टाईम काम करणेस सांगितले. अशाप्रकारे इंटरपर्यंत शिक्षण झाल्यावर डॉ. बाळकृष्णांनी त्यांच्या धार्मिक, सामाजिक सेवेची प्रवृत्ती पाहून संस्थेच्या खर्चनि लाहोर

येथील गुरुदत्त भवनात धार्मिक शिक्षण देणाऱ्या आश्रमात पाठविले. तेथे दोन वर्षे धार्मिक शिक्षण घेतल्यानंतर ते परत कोल्हापूरात आर्य समाजात आले व धर्मशिक्षक म्हणून काम करू लागले. शिक्षकाचे काम सांभाळून व कौटुंबिक जबाबदारी सांभाळून ते पदवीधर झाले. तीन - चार वर्षांनंतर संस्थेने त्यांना बी.टी. करता डेप्युट केले व अशारीतीने ट्रेन्ड झाल्यानंतर १९४७ पर्यंत त्यांनी अखंड २२ वर्षे कोल्हापूर आर्य समाजाची सेवा केली. हे आर्य समाजाच्या गुरुकुलाचे काही वर्षे रेक्टर म्हणून व अंतरंग सभेचे काही काळ पुस्तकाध्यक्ष, कोषाध्यक्ष म्हणून होते व शेवटपर्यंत सभासद होते.

यानंतर त्यांनी वैभववाढी येथील मिडल स्कूलचे मुख्याध्यापक म्हणून काम केले. पुढे १९४९ साली ते गारगोटीच्या मौनी विद्यामंदिराचे मुख्याध्यापक झाले. जनता कॉलेजचे प्रिस्निपॉल, प्रायमरी ट्रेनिंग कॉलजचे प्राचार्य, मौनी विद्यापीठाचे असिस्टंट डायरेक्टर (अर्थ खाते) इ. पदावर त्यांनी काम केले.

१९४७ नंतर ग्रामीण जनतेची सेवा करीत असतानाच आर्य समाजाच्या अंतरंग सभेचे सदस्य म्हणूनही ते कार्य करीत होते. आपल्या समाजसेवेचे श्रेय शाहू महाराज, डॉ. बाळकृष्ण आणि आर्य समाज यांनाच आहे अशी त्यांची श्रद्धा होती. ^{१८}

श्री. दादासाहेब हळदकर :-

पांडुरंग हरिबा हळदकर हे दादासो हळदकर या नावाने सुपरिचित होते. त्यांचा जन्म १४ जून १९०६ रोजी झाला. १९२९ साली मॅट्रिक झाले. त्यानंतर राजाराम कॉलेजमध्ये प्रवेश घेतला. पण शिक्षण अर्धवट सोडले.

सन १९५६ मध्ये कै. दत्ताजीराव शेळके यांनी त्यांना कोल्हापूर आर्य समाजाच्या कार्यकारी मंडळावर घेतले. सन १९६० च्या अखेरीस आर्य समाजाचे सेक्रेटरी दत्ताजीराव शेळके आजारी पडले. त्यांच्या गैरहजेरीत समाजाचे सेक्रेटरी म्हणून दादा हळदकर काम पाहू लागले. दत्ताजीराव शेळके काम पहात असता संस्थेच्या शा. द. हायस्कूलसाठी इमारत बांधण्याकरिता सरकारकडून अनुदान मंजूर झाले होते. काम पहिल्या मजल्यापर्यंत आले होते. दादांनी देवस्थान मंडळ, नगरपालिका व इतर धनिक लोकांच्याकडून देणग्या आणून कामाची पूर्तता करता ^{आणली} असली. ही इमारत पुरी करताना त्यांनी ज्या ज्या वेळी आर्थिक अडचणी

आल्या त्या त्या वेळी आपल्या दुकानातून उसनवार पैसे दिले. अशी उसनवार रक्कम पाच हजारपर्यंत होती. अशा तळेने त्यांनी शाळेची दोन मजली सहा खोल्यांची भक्कम इमारत बांधून पुरी केली.

श्री. दत्ताजीराव शेळके आर्य समाजाचे सेक्रेटरी असताना लक्ष्मीपुरीतील आर्य समाज बोर्ड ऑफ ट्रस्टीजचे सेक्रेटरी म्हणून काम पहात होते. ते कामही दादांना पहावे लागले. ट्रस्टचे काम पाहू लागल्यानंतर दादांना तेथे बराच गैरकारभार दिसून आला. संस्थेचा प्रेस नुकसानीत होता. उधारी १०,००० हून अधिक होती. तसेच खोल्याचे भाडेही बरेच येणे होते. दादांनी सर्व कागदपत्र पाहून हिशेबाची कागदपत्रे तयार केली. ट्रस्टीजची मिटिंग बोलावली आणि त्यांच्यापुढे वस्तुस्थिती ठेवली. ही ट्रस्टीजची मिटिंग बरेच दिवस बोलाविली नव्हती.

या ट्रस्टीजचे डॉ. काटे अध्यक्ष आणि शेठ प्रभाकरपंत कोरगावकर, मुंबईचे ओगले, दिल्लीचे डॉ. बोस, श्री. डेणे, वगैरे सभासद हाते. श्री. दत्ताजीराव शेळकेंच्या निधनामुळे रिकाम्या झालेल्या जागेवर ट्रस्टीजचे ठरावाने श्री. बाळासाहेब पाटील कौलवकर यांना घेतले आणि त्यांच्याकडे सेक्रेटरीचे काम दिले. आणखी एका जागेवर आण्णासाहेब भोसले यांना ठरावाने घेण्यात आले.

श्री. बा. पा. कौलवकर जिल्हा परिषदेचे उपाध्यक्ष झाल्यावर त्यांनी सेक्रेटरीच्या जागेचा राजीनामा दिला व ते सभासद म्हणून राहिले. तेव्हा सेक्रेटरी म्हणून श्री. केशवराव भोसले यांची निवड ट्रस्टीजनी केली. अशा तळेने ट्रस्टीजची पुनर्घटना झाली.

थोड्या दिवसांनी डॉ. बोस यांनी सभासदत्वाचा राजीनामा दिल्यानंतर त्यांच्या ठिकाणी दादांची नियुक्ती केली. त्यापूर्वी सभासद नसतानाही दादा काम पहात होते.

अशा तळेने डॉ. बाळकृष्ण यांनी स्थापन केलेल्या बोर्ड ऑफ ट्रस्टीजची पुनर्घटना झाल्यामुळे त्यांचे कामकाज चांगले चालले होते. आर्य समाजाच्या कार्यकारिणीचे सदस्य म्हणून काम करून दादा हळदकर यांनी ती संस्था पडत्या काळात सावरली.

१९५६ मध्ये कोल्हापूर नगरपालिकेचे नगराध्यक्ष म्हणून त्यांनी काम पाहिले. सामाजिक क्षेत्राबरोबरच तात्यासाहेब मोहित्यांबरोबर सहकारी चळवळीत क्रियाशील भाग घेतला. तसेच ते कोल्हापूर स्पोर्ट्स असोशिएशनचे सभासद होते. सत्यशोधक समाजाचे

अध्यक्ष होते. स्वामी विविकानंद शिक्षण संस्थेचे संस्थापक सभासद होते. १९

श्री. केशवराव भोसले :-

कोल्हापूर आर्य समाजाच्या बोर्ड ऑफ ट्रस्टीजचे सेक्रेटरी म्हणून त्यांनी महत्वपूर्ण कार्य केले. आर्य समाजाचे उपाध्यक्ष म्हणूनही काम केले. याशिवाय कोल्हापूरातील निरनिराळ्या शिक्षणसंस्थांशी त्यांचा जवळचा संबंध होता. कोल्हापूर संस्थानच्या विलीनीकरणानंतर नगरचना खात्याचे सेक्रेटरी , कोल्हापूर नगरपरिषदेत कर खात्याचे मुख्याधिकारी, पुढे इचलकरंजी नगरपालिकेचे मुख्याधिकारी म्हणून त्यांनी काम पाहिले. कोल्हापूरच्या प्रसिद्ध शेतकरी संघाचे डायरेक्टर व मराठा बँकेचे डायरेक्टर म्हणूनही त्यांनी काम केले.

श्री. केशवराव भोसले कोल्हापूर आर्य समाज बोर्ड ऑफ ट्रस्टीजचे काम पाहू लागल्यावर त्यांनी संस्थेची सर्व माहिती घेतली. ज्यांच्याकडे आर्यभानु प्रेसचे येणे होते. त्यांना पैसे पाठविण्याबद्दल तगादे सुरु केले. खोल्यांचे भाडे ज्यांच्याकडे राहिले होते त्यांना नोटीस काढल्या. आणि अशा तळेने ते या कामात आस्थेने भाग घेवू लागले.

प्रेस कित्येक वर्षे तोष्यात होता. त्यापासून काही उत्पन्न मिळण्याची शक्यता न दिसल्याने तो कोणास तरी भाड्याने चालविण्यास देण्याबाबत बोर्ड ऑफ ट्रस्टीज यांच्याकडे एक रिपोर्ट सादर केला. हा रिपोर्ट सादर करताना नोटीस प्रसिद्ध करून भाड्यासंबंधीची कोटेशन्स मागविली होती. यामध्ये कोल्हापूर जिल्हा सहकारी प्रिंटिंग प्रेसचे द.म. रूपये चारशेचे कोटेशन होते.

श्राध्यानंद हॉल लहान होता. तो वाढवून सार्वजनिक उपयोगासाठी एक भव्य हॉल उभारण्याचे ठरवून त्याचे एस्टिमेट तयार करून घेतले. ट्रस्टीजची जागा लक्ष्मीपुरीसारख्या शहराच्या मध्यवस्तीत असल्याने सार्वजनिक सभा, संमेलन , लग्नकार्य यासाठी हॉल बांधल्यास त्यापासून उत्पन्न होण्याच्या दृष्टीने ही योजना चांगली होती.

बोर्ड ऑफ ट्रस्टीजनी ज्या भाडेकरूकडून भाडे बरेच थकलेले आहे अशांवर कोर्टात दावे करण्यास व दावे ट्रस्टीजच्यावतीने चालविण्यास सेक्रेटरीना अधिकार दिले.

कोल्हापूर जिल्हा सहकारी प्रिंटिंग प्रेसला द.म. ४०० रु. प्रमाणे आर्यभानु प्रेस

पाच वर्षे मुदतीने देणेस मंजुरी दिली.

श्रधानंद हॉल वाढवून तो मोठा करण्यास जे एस्टिमेट इंजिनिअरकडून आले होते, त्याप्रमाणे हॉल वाढविण्यास व त्यासाठी येणाऱ्या खर्चासाठी कर्ज उभारण्यास मंजुरी दिली.

ट्रस्टीजच्या ठरावास अनुसरून प्रेस भाड्याने दिला. हाती पैसा नसतानाही कोरगावकर ट्रस्टमधून रूपये पाच हजार बिनव्याजी रक्कम मिळाली. ती घेऊन व इतर काही हाती असलेल्या रक्कमांचा विनीयोग करून श्रधानंद हॉल वाढवून घेण्यात आला. श्री. केशवराव भोसले यांनी या कामी अतिशय प्रयत्न केले. काही माल उधार आणून जरूर ती गरज भागवून घेतली. अशा तळेने श्री. भोसले यांच्यामुळे हा हॉल तयार झाला. त्यापासून वार्षिक २ हजार रु. भाडे मिळत होते.

कोल्हापूर आर्य समाजाच्या बोर्ड ऑफ ट्रस्टीजचे सेक्रेटरी म्हणून त्यांनी महत्वपूर्ण कार्य केले. आर्य समाजाचे उपाध्यक्ष म्हणून ही काम केले. याशिवाय कोल्हापूरातील निरनिराळ्या शिक्षणसंस्थाशी त्यांचा जबळचा संबंध होता.

कोल्हापूर संस्थानच्या विलीनीकरणानंतर नगररचना खात्याचे सेक्रेटरी, कोल्हापूर नगरपरिषदेत कर खात्याचे मुख्याधिकारी, पुढे इचलकरंजी नगरपालिकेचे मुख्याधिकारी म्हणून त्यांनी काम पाहिले. कोल्हापूरच्या प्रसिद्ध शेतकरी संघाचे डायरेक्टर व मराठा बँकेचे डायरेक्टर म्हणूनही त्यांनी काम केले. ^{२०}

श्री. आर. एच. उर्फ भुजंगराव शेळके :-

दत्ताजीराव शेळके यांचे हे बंधू. दत्ताजीराव शेळकेच्या निधनानंतर १९६१ साली श्री. भुजंगराव शेळके यांचा आर्यसमाजाच्या कार्यकारिणीत प्रवेश झाला. तेव्हापासून त्यांचा आर्य समाजाच्या कार्याशी निकटचा संबंध होता. आर्य समाजाचे उपाध्यक्ष म्हणूनही त्यांनी काही काळ काम पाहिले.

एच. जी. चिले :-

ते मूळचे पन्हाळा महालातील पैजारवाडी गावचे. प्राथमिक शिक्षण पुरे होताच आर्य समाज गुरुकुल वसतिगृहात १९४४ साली दाखल झाले. १९४८ मध्ये शा. द.

हायस्कूलमधून ते मॅट्रिक झाले. १९५३ साली मुंबई विद्यापीठातून ते B.A. झाले. १९५५ साली ते कायद्याचे पदवीधर झाले आणि १९५९ मध्ये त्यांनी कोल्हापूरमध्ये वकिलीस प्रारंभ केला. १९५९ पासूनच ई. दत्ताजीराव शेळकेंच्याबरोबर आर्य समाजाच्या कामकाजात ते प्रत्यक्ष भाग घेवू लागले. ते चार पाच वर्षे स्कूल कमिटीचे सभासद होते. मंत्री डी.टी. मालक व दत्ताजीराव शेळके ही त्यांची श्रद्धास्थाने होती.

१९६२ साली केवळ अपघाताने ते शिक्षक झाले. १९५९ मध्ये कोल्हापूरात जनता शिक्षण प्रसारक मंडळ नावाची शैक्षणिक संस्था स्थापन करून तीच्यामार्फत पन्हाळा शाहूवाडी भागात ७० प्राथमिक शाळा व २ माध्यमिक शाळा हिरवे गुरुजी यांच्या सहकाऱ्याने त्यांनी सुरु केल्या. या शिक्षणसंस्थेचे ते अध्यक्ष होते. पुढे या शाळा जिल्हा परिषदेकडे दिल्या.

१९६३ साली त्यांची पोलिस प्रॉसिक्युटर म्हणून निवड झाली. नंतर त्यांनी कोल्हापूर, गारगोटी, राधानगरी व पन्हाळा येथे पोलिस प्रॉसिक्युटर म्हणून काम केले.

श्री. बाळासाहेब पाटील कौलवकर :-

यांचा जन्म कौलव येथे झाला. तेथेच त्यांचे प्राथमिक शिक्षण झाले. माध्यमिक शिक्षण कोल्हापूरात विद्यापीठ हायस्कूलमध्ये झाले. १९४२ मध्ये ते मॅट्रिक, १९४६ मध्ये बी.ए. व १९४९ मध्ये एल. एल. बी. झाले. इ. स. १९५२-५७ अखेर ते जिल्हा विकास मंडळाचे मानद चिटणीस होते. १९५७ सालापासून ते कोल्हापूर जिल्हा मध्यवर्ती बँकेचे डायरेक्टर इ.स. १९६२ ते ६७ अखेर कोल्हापूर जिल्हा परिषदेचे अध्यक्ष होते. श्री. शाहू मराठा बोर्डिंग या संस्थेचे अध्यक्ष या नात्याने त्यांनी मोलाची कामगिरी केली.

श्री. बाळासाहेब पाटील हे राजकीय, सामाजिक, शैक्षणिक क्षेत्रात ध्येयवादाने कार्य करणारे विचारवंत, निष्ठावंत व निःस्पृह नेते होते. १९५८ सालापासून ते त्यांच्या मृत्यूपर्यंत (१९९१ पर्यंत) ते आर्य समाजाचे अध्यक्ष होते. त्यांच्यावर अनेक संस्थांच्या कामाची जबाबदारी असली तरी त्यांनी आर्य समाजाच्या कामात अधिक लक्ष घातले. त्यांच्या काळात आर्य समाजाने कोल्हापूरच्या शैक्षणिक, सामजिक क्षेत्रात जे नेत्रदीपक कार्य केले व संस्थेला आर्थिक सुस्थिती आणून दिली, त्याचे सारे श्रेय श्री. बाळासाहेब पाटील व त्यांच्या इतर सहकारी कार्यकर्त्यांना दिले पाहिजे. त्यांच्या कारकिर्दीत वस्तिगृहाची

भव्य वास्तू उभी राहिली. शाहू दयानंद हायस्कूलसाठीही त्यांच्या प्रयत्नांने प्रशस्त इमारत बांधण्यात आली. कौलवकर यांनी संस्थेचे अध्यक्ष या नात्याने ३० वर्षे यशस्वीपणे काम पाहिले व संस्थेची भरभराट केली. त्यांच्या प्रयत्नामुळेच कौलव येथे १९८९ साली आर्य समाजाचे हायस्कूल स्थापन झाले.

पंडित नारायण शास्त्री वालावलकर :-

यांचा कोल्हापूर आर्य समाजाशी इ.स. १९३२-३३ च्या सुमारास संबंध आला. विद्यावाचस्पती ना. शा. वालावलकर प्रथम शाहू दयानंद हायस्कूलमध्ये संस्कृत विषयाचे शिक्षक व गुरुकुलमध्ये रेसिडेंट, शास्त्री, धर्मोपदेशक व याजिक या विविध स्वरूपात काम पाहू लागले.

त्यांचे महत्वाचे व अविस्मरणीय कार्य म्हणजे दयानंद निःशुल्क हिंदी विद्यालयाची स्थापना. हे विद्यालय २० जुलै १९३४ रोजी त्यांनी सुरू केले. कोल्हापूरातच नव्हे तर महाराष्ट्रात योजनाबद्ध हिंदीचे शिक्षण देणारी ही आद्य संस्था होती.

१९३२ साली स्थापन झालेल्या श्री. श्रद्धानंद व्यायाम शाळेचे कार्य त्यांच्यामुळेच भरीव असे झाले. त्यांच्या प्रयत्नामुळेच त्या काळचे शाहू दयानंद हायस्कूलचे एक विद्यार्थी श्री. शंकरराव माळी, श्री. हनुमान व्यायाम शाळा, अमरावतीची दुसरी परीक्षा चांगल्या रीतीने पास झाले. शाळेचे व्यायाम शिक्षक श्री. ई. आ. चव्हाण शिवाजी व्यायाम शाळा, पुणे या संस्थेची दुसरी परीक्षा देऊन आले.

आर्य कुमार संस्था त्यांनीच स्थापिली, जोपासली आणि तरुणात व्यायाम, ग्रामसुधारणा, समाजसेवा वर्गैरे गुणांचा विकास घडवून आणला.

त्यांनी दिनांक १३-७-४४ रोजी संस्कृत विद्यार्थी संघ स्थापिला व संस्कृत अध्ययनाला उत्तेजन दिले. इ.स. १९४४ पासून काही काळ ते शाहू दयानंद हायस्कूलचे मुख्याध्यापक हाते. इ.स. १९४५ ला आर्य समाजाचा रौप्य महोत्सव साजरा झाला तेव्हा त्या समितीचे ते चेअरमन होते.

श्री. मा. कृ. गुरवः:-

हे या संस्थेचे माजी विद्यार्थी होते. त्यांचे मूळ गाव खेबवडे तालुका करवीर. गुरुकुलात राहून त्यांनी इंटर सायन्सपर्फॉर्मेंस शिक्षण पूर्ण केले. नंतर पुणे येथील कृषि महाविद्यालयात पुढील शिक्षण घेतले. पदवीनंतर नोकरीची सुरुवात शेती मदतनीस पदापासून केली. महाराष्ट्र राज्याच्या शेतकी खात्यामध्ये प्रथम श्रेणीचे राजपत्रित अधिकारी म्हणून त्यांनी काम केले. आजरा, चंदगड तालुक्यातील गरीब शेतकऱ्यांकरिता त्यांनी अनेक योजना राबविल्या. रत्नागिरी जिल्हाचे शेती विभागाचे जिल्हाप्रमुख म्हणूनही त्यांनी काम केले.

आपल्या मातृसंस्थेबद्दल नेहमीच त्यागाची भूमिका घेवून त्यांनी काम केले. कार्यकारिणीवर नसतानासुधा संस्थेची अनेक कामे निष्ठेने केली. पूर्वी त्यांनी हिंदी विद्यालयात मुख्याध्यापक म्हणून बरेच दिवस विनावेतन काम केले होते.

श्री. रावसो बा. नलवडे :-

आर्य समाजाचे एक निष्ठावंत अनुयायी. जन्म कोल्हापूरात १७ जुलै १९०२ रोजी झाला. शिक्षण पुण्यास झाले. डी. सी. ई. नंतर कोल्हापूर संस्थानच्या इमारत व दलणवळण खात्यात नोकरीस प्रारंभ केला. इचलकरंजी नगरपालिकेत मुख्याधिकारी म्हणून नाव कमावले. सेवानिवृत्तीनंतर स्वतंत्र व्यवसायास प्रारंभ केला.

आर्य समाजाच्या तत्त्वावर त्यांची नितांत श्रद्धा असल्यामुळे कोल्हापूर आर्य समाजतही त्यांचा प्रवेश झाला आणि ते आर्य समाजाच्या अंतरंग सभेचे समासदही झाले. आर्यसमाजाच्या विद्यार्थी-वस्तिगृहाच्या नवीन इमारत बांधकामाची रचना, मार्गदर्शन व देखरेख त्यांनी केली होती.

श्री. व्ही. डी. माने :-

प्रतिकूल परिस्थितीत त्यांनी एम. ए. पर्फॉर्मेंस शिक्षण पूर्ण केले. सामाजिक कार्याची ओढ असल्याने आर्य समाजाने चालविलेल्या श्रीमंत दयानंद निःशुल्क हिंदी विद्यालयात

काही काळ विनावेतन काम केले.

जिल्हा स्कूल बोर्ड अकौटंट म्हणून काही काळ नोकरी केल्यानंतर शिवाजी विद्यापीठात विविध पदांवर त्यांनी काम केले.

आर्य समाजाच्या कार्यकारिणीचे सभासद या नात्याने त्यांनी बहुजन समाजाची सेवा केली आहे.

श्री. एच. एल. उबेराय :-

जन्म ता. १५-११-१९१० रोजी पंजाबातील ‘डेराबाबा’ या गावी झाला. शालेय व विश्वविद्यालयीन शिक्षण लाहोर येथे झाले. इंटरनंतर नोकरी व्यवसायासाठी अनेक ठिकाणी भ्रमंती झाली. ते काही वर्षे बँकेत होते. सन १९३३ मध्ये त्यांनी ‘पायोनिअर स्पोर्ट्स’ मध्ये सेल्समनची नोकरी स्वीकारली. त्यानंतर मुंबईमध्ये त्यांनी स्वतंत्रपणे धंद्यास सुरुवात केली. सन १९३४ मध्ये कोल्हापूरात ते खेळाच्या साहित्याचे विक्रेते म्हणून काम करून लागले.

इ.स. १९३७ मध्ये डॉ. बाळकृष्णाच्या प्रेरणेने ते आर्य समाजात सभासद झाले. त्या दिवसापासून ते आर्य समाजाचे एकनिष्ठ व क्रियाशील सभासद होते.

कोल्हापूर आर्य समाजाचे अध्यक्ष :-

	नांव	पासून	पर्यंत
१.	डॉ. विनायकराव टेंगशे	१९१८	१९२०
२.	प्रि. नेपालसिंगजी	१९२१	१९२२
३.	प्रि. डॉ. बाळकृष्ण वोहरा	१९२२	१९४०
४.	डॉ. अविनाशचंद्र बोस	१९४१	१९४५
५.	प्रो. गजानन श्रीधर देशपांडे	१९४६	१९४८
६.	डॉ. शंकरराव विश्वनाथराव काटे	१९४९	१९६४
७.	श्री. बाळासाहेब कृष्णराव पाटील, कौलवकर	१९६५	१९९१

वरील सर्व कार्यकर्त्यांचा कोल्हापूर आर्य समाजाशी घनिष्ठ संबंध होता. यापैकी अनेक आर्य समाजाचे अध्यक्ष, अंतरंग सभेचे सभासद, मंत्री होते. त्यांनी वैदिक धर्मांचा प्रसार कोल्हापूर शहर व आसपासच्या भागात मोळ्या उत्साहाने केला आहे. ^{२१}

संदर्भ

१. कोल्हापूर आर्यसमाज संस्थेचा ५० वा वार्षिक अहवाल, पृ. ४; कोल्हापूर आर्य समाज संस्थेचा ७५ वा वार्षिक अहवाल; पृ. २; पोळ व्ही. जी, “आर्य समाज व कोल्हापूरची शैक्षणिक प्रगती”, आर्यतेज, सुवर्ण महोत्सव स्मरणिका, आर्य समाज, कोल्हापूर. पृ. ३९
२. पवार डॉ. ए.जी, “डॉ. बाळकृष्ण”, हिस्टोरिअन्स् अँड हिस्टोरिओँग्राफी इन मॉडर्न इंडिया (सं.) एस्. पी. सेन, पृ. १५८; वाळंबे मो. रा. (सं.); डॉ. बाळकृष्ण चरित्र, कार्य व आठवणी, पृ. २-२०; बोस डॉ. ए. सी; “डॉ. बाळकृष्ण अँड द आर्य समाज”, डॉ. बाळकृष्ण - चरित्र, कार्य आठवणी (सं.) मो. रा. वाळंबे, पृ. २००-२१२.
३. दीक्षित प्रा. श्री. ह. “राजारामचे प्राचार्य”, शताब्दी महोत्सव स्मरणिका १८८०-१९८०, राजाराम महाविद्यालय, कोल्हापूर, पृ. ३.
४. वाळंबे मो. रा. (सं.); उपरोक्त, पृ. २०
५. पेडणेकर प्रा. का. धो. ; “संस्थानमय व संस्थामय राजाराम महाविद्यालय”, शताब्दी महोत्सव स्मरणिका १८८०-१९८०, राजाराम महाविद्यालय, कोल्हापूर, पृ. १५८
६. बोस डॉ. ए. सी.; उपरोक्त, पृ. २१४
७. वाळंबे मो. रा. (सं.); उपरोक्त, पृ. २२-२५
८. करवीर सरकारचे गॅझेट, जाहीरनामा नं. ११८, एप्रिल १९२६, पृ. ४०
९. वाळंबे मो.रा. (सं.); उपरोक्त, पृ. २६-३७

१०. सत्यवादी; २८ फ्रेबुवारी १९३४, १३ जून, १९३४.
११. पवार डॉ. ए. जी.; उपरोक्त, पृ. १५९-१६२.
१२. वाळंबे मो.रा. (सं.) ; उपरोक्त, पृ. ३२,३५.
१३. ताकभाते म.प्र., “निरपेक्ष समाजसेवक - डी.टी. मालक”, कोल्हापूरची मोठी माणसं (सं.) भि. ज्ञा. पाटील, पृ. ११४-११५; आर्यतेज, सुवर्ण महोत्सव स्मरणिका, आर्य समाज, कोल्हापूर. पृ. १७-१८
१४. साप्ताहिक धूमकेतू, डी.टी. मालक (अपराध) गौरव विशेषांक, (सं.) रा.आ. जोशी, १ मे, १९७९.
१५. कोल्हापूर आर्य समाज संस्थेचा ५० वा वार्षिक अहवाल, पृ. ६.
१६. आर्यतेज ; उपरोक्त, पृ. १८.
१७. मोरे प्रा. श्री. राजाभाऊ; “मी पाहिलले दत्ताजीराव”! आर्यतेज, सुवर्ण महोत्सव स्मरणिका, आर्य समाज, कोल्हापूर, पृ. ९-११.
१८. आर्यतेज; उपरोक्त, पृ. ९-२३.
१९. साळुंखे प्रा. केशवराव, घ्यावा हा जीवनांश, पृ. ५८ - ६८, १५५.
२०. आर्यतेज; उपरोक्त, पृ. १८; साळुंखे प्रा. केशवराव (सं.)- घ्यावा हा जीवनांश, पृ. ५८-६८.
२१. आर्यतेज; उपरोक्त, पृ. १५-७०.